

Mantık Yanlıları Örneğinde Bir Eleştirel Düşünce Denemesi

İbrahim Emiroğlu*

Özet

Bilindiği gibi mantık, zihni düşüncede yanlışa düşmekten korumayı amaçlamaktadır. Eleştirel düşüncenin bir hedefi de kişilerin düşüncelerini gözden geçirmeye, sağlama bindirmeye, boşluklarını, eksiklerini veya yanlışlarını fark ettirmeye hizmet etmek, en azından bunlara aracı olmaktır. Eleştirel düşüncenin bu amacını gerçekleştirmesi için kişilerin nerelerde ve nasıl yanlış yaptıklarını önceden bilmek, en azından bunları kestirmek gerekir. İşte eleştirel düşüncenin bu fonksiyonunu gerçekleştirmesi için ona malzeme sunmanın ve taktik göstermenin faydalı olacağı düşünülmektedir. Bu faydanın hâsıl olması ve hedeflenen amacın gerçekleşmesi için yanlışlar karşısında nasıl bir eleştirel tavır alacağımızı ve taktikler geliştireceğimizi eleştirel düşüncede başarılı olmak için yanlışlara düşme nedenlerini yanlışları söz konusu ederek muhataplarımızı eleştirme gerekçelerimizi eleştirel düşünce icrasında yapılan yanlışları incelememiz gerekecektir.

Sıralanan bu hususlar işlenirken eleştirel düşünceyi uyanık ve zinde tutacak, usulüne uygun müdahalede bulunacak kıvraklığı ve seriliği kazandıracak örnekler sunulacaktır. Örnekler çoğunlukla “Bilgelik Hikayeleri”nden, Mevlânâ ve Sa’dî’den olmak üzere ağırlıklı pratik hayattan verilecektir.

* Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, ibemir@hotmail.com

DOI: 10.32704/9789751751683.2024.0189

Giriş

Bilindiği gibi **eleştirel düşünme** doğruyu görme, yanlış fark etme, doğru ile yanlış birbirinden ayırma, problemi anlamak, problemi çözmek, sistemli düşünmeyi hedef edinmektedir. Eleştirel düşünme karşı tarafın söylediği bir yargının aslında ne kadar doğru ve tutarlı olduğunu sorgulamaktır.

Eleştirel olarak düşünmek ilk planda, belirli bir konuyu farklı açılardan tarafsız olarak ve duygulara kapılmadan akıl yürütebilmek, kanıt ve gerekçeler yoluyla argüman oluşturabilmek, yanlışları ve tutarsızlıkları fark ederek onlara karşı tavır alma, farklı alan ve sorunların yapısına uygun pozisyon almak şeklinde ortaya konulabilir.

Eleştirel düşünme, aynı zamanda hem sağlıklı birey hem de sağlıklı toplum bakımından pratik bir gerekliliktir.¹

Yanlışlar Karşısında Eleştirel Tavır ve Taktikler

Burada, eleştirel düşüncede veya eleştirel düşünenlerin kendilerinin ve muhataplarının yanlışları fark etme, önleme ve bunlara nasıl tavır takınacakları ve yanlışlara karşı hangi taktikleri geliştirecekleri sıralanacaktır. Bu sıralanan hususların eleştirel düşüncenin işleyişini anlama, verimliliğini artırmada katkı verecek nitelikte olduğunu düşünmekteyiz.

Başta şurasını belirtmek gerekir ki yanlış kaymak kolaydır, Sezai Karakoç'un dediği gibi bunun için biraz kötü niyet, biraz da cahillik kâfidir. Buna karşın doğruyu anlamak, eleştiri süzgecinden geçirmek masraflı iştir; emek, gayret, samimiyet ister.²

Yanlış önlemeye çaba göstermek

Eleştirel düşünce veya eleştirel düşünenlerin önemli bir misyonu ve yüklenecekleri yük yanlışlara karşı koymak, onları engellemeye, en azından tashih etmeye çalışmaktır.

¹ Gündoğdu, Hakan, "Eleştirel Düşünme ve Eleştirel Düşünme Öğretimine Dair Bazı Yanılgılar", *CBÜ Sosyal Bilimler*, Yıl: 2009, Cilt : 7, Sayı :1, s. 58.

² 2016 yılından bu yana bahse konu sözün Sezai Karakoç'a atfedilerek ya da anonim olarak paylaşıldığı görülen bu cümleyi eleştirel düşünce açısından tahlil edilmeye değer buluyoruz.

Demokritos der ki “Akılsız insanları (yanlış yapanları) översek, onlara (iyilik yapmış değil) çok haksızlık etmiş oluruz.”³

Bir şemsiye tamircisi yazmış olduğu şiirlerini incelemesi için Shakespeare’e gönderdiğinde, ünlü yazarın cevabı şu olur:

“Dostum! Siz şemsiye yapın, hep şemsiye yapın, sadece şemsiye yapın!”⁴

Haliyle yanlışlar karşısında dürüst davranma, iyi niyetli ve yapıcı olmak önemlidir.

Yanlışlara karşı uyarıcılık-farkındalık oluşturmak

İyi bakmayı, ihtiyatlı olmayı, yanlışlara karşı uyanık, ihtiyatlı, tedbirli olmayı hatırlatma eleştirel düşüncenin gereğidir.

“Benim için iyi şeyler söyleyen kimse ancak, kusurumu bana açıkça göstermiş olandır.

Ey akıl sahibi, gül ile diken birliktedir. Bu hal, senin gözlerini, kendi ayıbını görmekten alıkor. Sen kendini yorumlarla korurken başkasına karşı sertlik gösterişin yakışıksız olur.”⁵

Yanlışlara karşı lakayt kalmamalı, uyarıcı olmalı. Bu bilimsel olduğu kadar dini ve ahlâkî bir yükümlülüktür de!

وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ

“Bile bile gerçeği yanlış ile karıştırmayın, gerçeği gizlemeyin.”⁶

“Doğrusu, onlar kendilerine hak geldiğinde onu yalanladılar; onun için şaşkın bir halde, karmakarışık düşünce içindedirler”⁷

“Bu şaşılacak bir şeydir!”⁸ “Doğrusu bu, gerçekten şaşılacak bir şey!” dedi.”⁹

³ *Felsefe Diyarından Hikmet Yurduna Bilgelik Hikâyeleri*, Hazırlayan: Cevdet Kılıç, İnsan Yayınları, İstanbul 2008, s. 327.

⁴ *Bilgelik Hikâyeleri*, s. 126.

⁵ Sa’di, *Bostan*, Çev. Hikmet İlaydın, MEB, İstanbul 2001, s. 284.

⁶ Bakara, 2/ 42, 44

⁷ Kâf, 50/5.

⁸ Kâf, 50/2.

⁹ Hûd, 11/72. Kur’ân’da, ilahi vahye inanmayanlara yönelik kullanılan eleştiri dili ayrıca

Sağlam bir aklın var, fikrin var ama aldatırlar gene de seni. Silahsız savaşa gitme. Korkusuzlar gibi tehlikeye atılma.¹⁰

Nerede tane görürsen sakın oradan. Sakın da tuzağa düşme, kolun, kanadın bağlanmasın!

İnsanoğlunun gizli düşmanı çoktur. İhtiyata riayet eden kişi, akıldır.¹¹

...Gerçeği görüyorum sansan bile gene gözlerini ovuştur.

Emin gibi görünen canından hainlik um, hâinliğinden şüphe et onun; çünkü saf olur, bön olursan emniyetten bile bir fayda görmezsin sen...

Şu aldatıcılar pazarında zâhit görünenler çoktur; sağlam bir aklın var, fikrin var ama aldatırlar gene de seni.¹²

Eleştirel düşünce, yanlış yapılmaktaysa artık ondan dönmenin, onu telafi etmenin de önemli olduğunu hatırlatır.

“Kırılmış bardağı ne kadar güzel yapıştırırsalar, gene sağlamının değerini vermez. Şayet gaflet edip elinden düşürdünse, şimdi yapıştırmaktan başka yol yoktur. Kendini Ceyhun ırmağına at diye sana kim söyledi? Fakat mademki bir kere düştün, yüzmeye çalış.”¹³

Eleştiride ihtiyatlı ve ölçülü olma, ileri gitmeme

Şu alıntı, eleştiride ileri gitmeme, haddi aşmama konusunda önemli bir hatırlatmada bulunmakta, güzel bir taktik sunmaktadır:

“Demir pençeli insanla didişmek cahillik, had bilmezlik olur.”¹⁴ “Kıyısı görünmeyen suda, yüzücünün gururu işe yaramaz.”¹⁵

bir araştırma konusudur. Örneğin bk. Tûr, 52/32; Necm, 53/23, 27, 28; Bakara, 2/44, 170, 171, 258; Hacc, 22/3, 9, 46, 55, 72; Lokman, 31/6, 7, 20; Mü'min, 40/56; Yunus, 10/17, 36; Zuhruf, 43/20; Kalem, 68/37-38; Mâide, 5/104-105; En'am, 6/7, 11, 16, 21, 25; A'râf, 7/28; İsrâ, 17/36; Câsiye, 45/8, 24, 31; Zümer, 39/32; Duhan, 44/35-36; Fussilet, 41/5, 40; İnşikak, 84/20; Râd, 13/17, 19, 33; Nûr, 24/39; Rûm, 30/8-9, 51-53; Kamer, 54/22, 32, 40, 49-51; Rahman, 55/ 31-34; Enbiya, 21/18; Sâffât, 37/154; Kalem, 68/36.

¹⁰ Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Mesnevî*, Çev. Veled İzbudak (M.E.B. Yayınları), İstanbul, 1991, C.VI, s. 329, B. 4158.

¹¹ *Mesnevî*, C.I, s. 83, B. 1034.

¹² Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Dîvân-ı Kebîr*, Çeviren ve Hazırlayan: Abdülbâki Gölpinarlı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, C. V, s. 480, B. 6586, 6588, 6591.

¹³ *Bostan*, s. 312.

¹⁴ *Bostan*, s. 170.

¹⁵ *Bostan*, s. 227.

Eleştirel Düşünceyi Kendi Akıl Yürütmelerimizde Kullanmak

Olayları tek doğru, siyah-beyaz gördüğümüz noktadan düşünmeyi öğrendiğimiz noktaya gelebilmek için aşılması gereken güçlü engeller vardır. Bunlar; duygularımız, ön yargılarımız, eğilimlerimiz, otoritenin gücü, gelenekler, alışkanlıklar, ben-merkezcilik ve toplum-merkezcilik, dogmatik düşüncelerdir. Düşünme sürecinde bu engeller aşıldığında eleştirel düşünmenin başladığını söyleyebiliriz.¹⁶

“Ey akıllı kimse, onun bunun ayıbını ortaya dökme; el âlemde vazgeç de kusurlarınla meşgul ol.”¹⁷

Eleştirel düşünme her şeyden önce hemen her alanda problem görebilmeyi, yanlışları fark etmeyi, soru sormayı, söz konusu problem ve soruları olabilecek en açık şekilde ifade etmeyi ihtiva eder. Eleştirel düşünen kişi, her şeyden önce hemen herkesin bilinçaltına kök salmış önyargıları veya kör noktaları olduğunu bilerek, yanılabilceğini peşinen kabul eden ve dolayısıyla istisnasız hiçbir şeyi mutlaklaştırmayan kişidir. Eleştirel düşünmenin bu boyutu, kişiden kibirli, anlayışsız, hoşgörüsüz, sonuçlara ilgisiz, yeni bilgilere kayıtsız ve hüküm verirken tedbirsiz biri olmak yerine; araştırmacı ve hakikati arayan, açık fikirli, gerçeğe saygılı, akla güvenen, delillere karşı tarafsız, tedbirli, analitik düşünen ve sistematik biri olmasını ister.¹⁸

“Benim için iyi şeyler söyleyen kimse ancak, kusurumu bana açıkça göstermiş olandır.

Ey akıl sahibi, gül ile diken birliktedir. Bu hal, senin gözlerini, kendi ayıbını görmekten alıkor. Sen kendini yorumlarla korurken başkasına karşı sertlik gösterişin yakışıksız olur.”¹⁹

Olgun insan eleştiriye açık olmalıdır. Bu durum onu geliştirecek, onun olgunluğuna olgunluk katacaktır. “Büyükler, yüce kişiler kendilerini cihanda herkesten daha düşük görerek büyük alçakgönüllülük örneği

¹⁶ Çalışkan, Muhittin, “Eleştirel Düşünmenin Öğretimi”, *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SB Dergisi*, 2019, Cilt: 9 Sayı: 1, s.117-118.

¹⁷ Sadi, *Bostan*, Çev. Hikmet İlaydın, MEB, İstanbul 2001, s. 255.

¹⁸ Nosich, Gearld M., *Eleştirel Düşünme Rehberi*, Çev. Birsal Aybek, 3. Baskı, Ankara, 2016, ss. 1-5.

¹⁹ *Bostan*, s. 284-285

sergilemişlerdir. Bunun aksine özeleştiride bulunmayan veya kusuru kendisine söylenmeyen adam, “bilmezlikle ayıbını hüner sanır.”²⁰ Haliyle eleştirilen kişi eksikliğini görme ve onu giderme imkânın bulmuş olur. Buna her insanın ihtiyacı vardır. Hatta yapıcı tenkitlerde bulunanlara, bizi yanlışlara karşı uyardıkları için teşekkür etmeliyiz.

Bildiği konuda eleştiride bulunma

Demokritos, gayet haklı olarak “iyiyi bilmemek bize yanlışlar yaptırır”²¹ der. Haliyle bilmemek, kişileri haksız ve yersiz eleştirilerde bulunmaya sevk edebilir.

Muhatapların seviyesine, dile ve üslûba dikkat etme:

Sözlerinin sivriliği ile tanınan bir bilge kişiye, yakınları, “ifadeleriniz çok ağır geliyor, insanlar bazen kaldıramıyorlar efendim” dediklerinde şu cevabı vermiş:

“Kütükler için keskin balta gerekir”²²

Ancak olgun insan eleştirilerinde yapıcı, yönlendirici, sade ve inandırıcı bir dil kullanmalıdır. Tatlı dilin yılanı deliğinden çıkardığı, kullanılan dilin insanın seviyesini ve karakterini yansıtacağı (üslûb-u beyân, aynıyla insan) unutulmamalıdır.

İleri gitmeme, haddi aşmama

Korintoslu Periandros şöyle der: “Tenkit edeceğin insanları, az zaman sonra onlarla dost olabileceğini düşünerek tenkit et.”²³

Demokritos, “İyi eylemleri övmek güzeldir; çünkü kirli çarşafı ortaya dökmek, dolapçının ve yalancının işidir.”²⁴ der. Haliyle eleştirilerde iyi niyetli ve yapıcı olmak gerekir.

“Hiçbir şey dinlemek istemeden, boyuna konuşmak bir çeşit oburluktur.”²⁵ (Demokritos)

²⁰ *Bostan*, 81, 215

²¹ *Bilgelik Hikâyeleri*, s. 324.

²² *Bilgelik Hikâyeleri*, s. 124.

²³ *Bilgelik Hikâyeleri*, s. 42.

²⁴ *Bilgelik Hikâyeleri*, s. 322.

²⁵ *Bilgelik Hikâyeleri*, s. 325.

Fârâbi'ye, “Lafı uzatanlara ne yapmak lâzım?” diye sormuşlar. Şöyle cevap vermiş:

“Uzun konuşanı kısa dinlemeli!”²⁶

Kızımama, kinlenmeme, eleştirileri olgunca kabullenme

Pythagoras, “Basit bir hata için bir dosta kin beslemeye kalkma! İnsanlardan iyi ve kötü yönde sözler işitirsen, bundan dolayı onlara kızma ve onların bu sözlerini dinlemekten kaçınma.”²⁷ der.

Kıbrıs kralı Nikokreon’un sofrasında Sokrates, hiç konuşmadan oturur durmuş. Neden böyle sessizce oturduğunu soracak olmuşlar. Şöyle demiş filozof:

“Burası benim söyleyeceklerimin yeri değil; burada söylenmesi gerekenleri de ben bilmiyorum; o yüzden susuyorum.”²⁸ Haliyle yanlış yapmamak için ihtiyatlı ve konunun ehli olmak gerekir.

Aktaracağımız şu hikâye eleştiride yanlışa karşı uyarıda izlenecek “kızımama, alınganlık göstermeme” tutumu hakkında hayli ders verici niteliktedir:

Bir zamanlar, bir delikanlı, bir bilgeye talebe olmak istedi. Bana talebe olmak zordur, dedi; “korkarım sen bunu başaramazsın.” Ama genç kararlıydı. Kendisinden ne isterse yapmaya hazır olduğunu söyledi. Bilge de ona manevi yoldaki ilk vazifesini verdi: “Bir yıl boyunca, kim seni kızdırmaya çalışırsa, ona bir lira vereceksin.” Genç, denileni yaptı ve tamam bir yıl boyunca kendisini öfkelenlendirmeye çalışan insanlara para verdi. Bir yılın sonunda genç bilgeye geldi ve bundan sonraki vazifesine hazır olduğunu bildirdi. “Önce şehre git ve bana biraz yiyecek al.” dedi. Genç yanından ayrılır ayrılmaz bilge, dilenci kıyafetine bürünüp sadece kendinin bildiği kısa bir yoldan, gençten önce şehre ulaştı. Gencin geçeceği yola oturdu ve onu bekledi. Tam genç yanından geçerken, dilenci görünümdeki bilge ona hakaret etmeye başladı. Başkalarının duyacağı kadar yüksek sesle, onun ne kadar aptal görüldüğünü söyledi. Ama gençte hiçbir öfke işareti yoktu, tam aksine: “Ne kadar harika !” diye karşılık verdi genç sakın bir şekilde. “Tam bir yıl bana hakaret eden herkese para ödemek zorunda kaldım; şimdi tek kuruş ödemek zorunda değilim.

²⁶ *Bilgelik Hikâyeleri*, s. 123.

²⁷ *Bilgelik Hikâyeleri*, s. 314, 315.

²⁸ *Bilgelik Hikâyeleri*, s. 46.

Bunun üzerine, üzerindeki dilenci kıyafetini çıkar ve yüzünü gence gösteren bilge gene şöyle dedi: “Başkalarının ne dediğine aldırış etmemeyi başaran bir kişi, bilgelik yolunda adım atmış demektir. Eminim ki, sen bundan böyle hakaretlere aldırış etmeyeceksin ve doğru bildiğin yoldan asla şaşmayacaksın.”²⁹

Eleştirel düşünceyi kızmama sürdürmek ve sonuç almak için **sabırlı olmak önemlidir.**

Ehil olmayanlara sabretmek, ehil olanlara cilâdır. Nerde bir gönül varsa sabırla cilâlanır.³⁰

Dikkatli olup, tedbir aldıktan sonra eleştirilmekten korkmamak

“Günahsız olan, pervasız konuşur. Muhtesip (ahlak zabıtası) dolaşırken gocunanlar, terazilerinde dirhem taşı noksan olanlardır. Benim kaleminden çıkan yazı doğru olduktan sonra **tenkitçiler** buna ne yapabilir?”³¹

Tenkidin yanı sıra teklif de sunma:

Renklerin ustası olarak anılan büyük bir ressamın öğrencisi eğitimini tamamlamış. Büyük usta, öğrencisini uğurlarken, yaptığı resmi şehrin en kalabalık meydanına koymasını ve yanına da kırmızı bir kalem bırakmasını, halktan beğenmedikleri yerlere çarpı koymalarını rica eden bir yazı ilâştirmesini istemiş. Öğrenci birkaç gün sonra resme bakmaya gittiğinde resmin çarpılar içinde olduğunu görmüş. Üzüntüyle ustasına gitmiş. Usta ressam üzülmemesini ve yeniden resme devam etmesini önermiş. Öğrenci resmi yeniden yapmış. Usta yine resmi şehrin en kalabalık meydanına bırakmasını istemiş; fakat bu kez yanına bir palet dolusu çeşitli renklerde boya ile birkaç fırça koymasını ve yanına da insanlardan beğenmedikleri yerleri düzeltmesini rica eden bir yazı bırakmasını önermiş. Öğrenci denileni yapmış. Birkaç gün sonra bakmış ki resmine hiç dokunulmamış. Sevinçle ustasına koşmuş. Usta ressam şöyle demiş:

“İlkinde insanlara fırsat verildiğinde ne kadar acımasız bir eleştiri sağanağı ile karşılaşılacağını gördün. Hayatında resim yapmamış insanlar dahi gelip senin resmini karaladı. İkincisinde onlardan yapıcı

²⁹ *Bilgelik Hikâyeleri*, s. 185-186.

³⁰ *Mesnevî*, C. VI, s. 162-163, B. 2041-2044.

³¹ *Bostan*, s. 34. Dini terminoloji ile söylersek, “abdestinden şüphesi olmayanın namazından şüphesi olmaz”, “besmelesini kuvvetli çeken şeytanından korkmaz!”

olmalarını istedin. Yapıcı olmak eğitim gerektirir. Hiç kimse bilmediği bir konuyu düzeltmeye cesaret edemedi. Emeginin karşılığını, ne yaptığından haberi olmayan insanlardan alamazsın. Sakın emeğini, bilmeyenlere sunma ve asla **bilmeyenle tartışma.**”³²

Bu hikâyede, kişilerin eleştirdiklerine alternatif sunmaları, eleştirilerde yapıcı olmaları, bilmeyenle tartışılmaması gerektiği işlenmektedir. Tenkitler (eleştiriler), aşağıdaki olayda görüldüğü gibi, teklifleri de **yanlıslardan ders çıkarma yollarını göstermeyi** de içermelidir:

Bir bilim insanının, tıp konusunda yeni ve çok önemli buluşları olmuştu. Bir gazete muhabiri, röportaj yaparken kendisine, ortalama bir insandan nasıl olup da daha farklı ve yaratıcı bir insan olduğunu sormuş. Kendisini diğerlerinden ayıran özellik neymiş? Bilim insanı bu soruyu, “İki yaşındayken annesinin yaşadığı bir deneyim nedeniyle” diye cevaplamış. Bilim insanı, buzdolabından süt şişesini çıkartmaya çalışırken, şişe elinden kayıp yere düşmüş ve ortalık süt gölüne dönmüş. Annesi mutfığa geldiğinde, ona bağırarak, söylenmek ya da cezalandırmak yerine, “Robert, ne kadar güzel bir hata yaptın! Daha önce bu kadar büyük bir süt gölü görmemiştin. Evet, olan olmuş. Şimdi birlikte burayı temizlemeden önce biraz yerdeki sütle oynamak ister misin?” demiş. O da eğilip, oynamış yere dökülen sütle. Birkaç dakika sonra annesi, “Robert, bu tür bir şey yaptığında, bunu senin temizlemen ve her şeyi eski haline getirmen gerektiğini biliyor musun? Bunu nasıl yapmak istersin? Bir sünger mi kullanalım, bir havlu ya da bir bez mi? Hangisini istersin?” demiş. Robert süngeri seçmiş ve birlikte yere dökülen sütü temizlemişler.

Sonra annesi, “Biliyor musun? Burada yaşadığımız olay, senin iki minik elinle bir süt şişesini taşıyamadığın kötü bir deneyimdi. Şimdi arka bahçeye çıkalım ve şişeyi suyla doldurup, senin dolu bir şişeyi düşürmeden taşımanı sağlayalım” demiş. Küçük çocuk şişeyi boğazından iki eliyle tutarsa, düşürmeden taşıyabileceğini öğrenmiş. Ne güzel bir ders! Bu ünlü bilim insanı daha sonra, o anda bir hata yaptığı zaman bundan korkmaması gerektiğini öğrenmiş. Yapılan hataların yeni bir şeyler öğrenmek için çok güzel fırsatlar olduğunu anlamış.³³

³² *Bilgelik Hikâyeleri*, s. 229.

³³ *Bilgelik Hikâyeleri*, s. 255-256.

Usul-yol-yöntem tavsiyesinde bulunma

“Yolu takip etmeyen bedbaht süvari, doğru yürüyen yayadan geri kalır.”³⁴

Soru yöneltme

Sorular bir düşüncenin sonuca dönüştürülmesine yardımcı olabilir. Dikkatlice seçilmiş bir soru, dinleyicinin düşünme süreçlerini hareketlendiren en etkili iletişim unsurlarından biridir. Kur’an diliyle, “Ey insan! Kerem sahibi Rabbine karşı seni ne aldattı? “³⁵ veya ““De ki, Allah’ın azabı gelse veya kıyamet saati size gelse Allah’tan başkasına mı yalvarırsınız?”³⁶ “gibi bir soruya bilinç çoğu kez cevap verememezlik edemez. Kendi hayrına veya şerrine, bu soruya bir anlam vermek durumuyla baş başa kalır. Bu tip sorular, NLP’de (Nöro Linguistik Programlamada) meta model³⁷ sorular olarak adlandırılır. Bu tip sorularla derinlerde gizli kalan anlam gün yüzüne çıkmaya çalışır. Böylece birey, zihninde olan şeyi daha açık bir şekilde ifade etme durumunda kalır.³⁸

Çelişkiye Dikkat Çekmek

Yanlışları söz konusu ederek çelişkiye dikkat çekmek eleştirel düşüncenin en soylu eylemidir diyebiliriz.

“Kokusu, rengi olmayan bir güle bülbülün sevdalanması garip değil mi?”³⁹

“Oğlum, bana da gençlerle gezinmek yakışmaz. Çünkü yüzümde kocalığın sabahı belirmiş.”⁴⁰

“Taştan ayna yapmak mümkün değildir. Uğraşmakla söğüt dalından gül bitmeyeceği gibi, zenci de hamama gitmekle ağarmaz”⁴¹

³⁴ *Bostan*, s. 60.

³⁵ İnfitar, 82/6.

³⁶ En’am, 6/40.

³⁷ Belirsiz ve bozuk dil kalıplarını daha belirgin hale getiren soru kalıpları.

³⁸ Tokur, Behlül, “Kur’an’da Soru Kalıpları ve Metaforlar”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 36, Erzurum 2011, s. 113.

³⁹ Sa’di, *Bostan*. s. 160.

⁴⁰ Sa’di, *Bostan*. s. 309.

⁴¹ Sa’di, *Bostan*. s. 225-226.

“Çıplak, elbisesinin eteğini kesecekler diye korkuyor ama çıplak adamın eteği mi olur ki kessinler!”⁴²

Delil isteme

Bir meseleyi, delilini getirmeden ileri sürmek tahakküm (dayatma) olacaktır. Tartışmalarda bir iddiayı deliliyle birlikte savunma, şüphesiz daha ikna edici olacaktır.⁴³ Mevlânâ, şu beyitlerde, delili getirilmeyen bir şeyi körü körüne veya taklit yoluyla kabul etmenin uygun olmayacağını, filozofun ağzıyla, şöyle dile getirir:

Filozof, ben dedi, delilsiz sözü dinleyemem. Taklide ancak ahmak olan kapılır!

Hadi delilini göster, yoksa bu âlemde delilsiz söz dinleyemem ben.⁴⁴

İlimde ve mantıkta, delilleri ortaya koymaktan kaçınmamak gerektiği gibi, delil diye ortaya konulan şeylere, yerine göre, karşı koymak da eleştirel düşüncenin gereğidir.

Karşılaştırma yapmayı önerme

Bostan’dan kaydettiğimiz şu cümleler, eleştirel düşüncede zihnin fikirler arasında mukayese veya karşılaştırma yaparak değerlendirmede bulunmasının önemini güzel bir şekilde dile getirmektedir.

“Askerin kendi padişahını koruması, cenge girip dövüşmesinden daha hayırlıdır.”⁴⁵

“Toprağın altında iken gönlü diri olan bir ölü, gönlü ölü olarak yaşayan bir bilgiden daha iyidir.”⁴⁶

“Bâtıl söz işitmektense sağır olmak daha iyidir.”⁴⁷

“Dar pabuç giymekten yalınayak gezmek daha iyidir.”⁴⁸

⁴² *Mesnevî*, C. III, s. 213, B. 2631.

⁴³ Emiroğlu, İbrahim, *Yanlış Düşünce ve Davranışlar Karşısında Mevlânâ*, İnsan Yayınları İstanbul, 2011 (4. Baskı), s.142.

⁴⁴ *Mesnevî*, C. IV, s. 228, B. 2845, 2846.

⁴⁵ *Bostan*, s. 89.

⁴⁶ *Bostan*, s. 111.

⁴⁷ *Bostan*, s. 203.

⁴⁸ *Bostan*, s. 271.

“Hiç yaşamamak, yılları hata içinde yaşamaktan daha iyidir. Bunun gibi, hem sermayeyi, hem kârı kaybetmektense, dükkânın kapısını sabahdan kapamak daha faydalıdır.”⁴⁹

Görünüşe aldanmamayı, şekli aşip manaya odaklanmayı hatırlatma

Mevlânâ’dan seçtiğimiz şu örneklerde de görüleceği gibi eleştirel düşüncede şekle takılıp kalma, manaya ve içeriğe derinliğine dalmama bizi yanlış sevk edeceği gibi konunun anlam zenginliğinden mahrum bırakacaktır. “Bazı okuyucular da Kur’ân’ı doğru okuyor, fakat manasından haberi yok. Manaya yönelmek insana başlangıçta hoş gelmese de, (manadaki lezzet) gittikçe daha çok tatlılaşır. Bu, sûretin aksinedir. Sûret önce hoş, lâtif görünür, fakat onunla ne kadar çok beraber bulunursan, ondan o kadar soğursun. Kur’ân’ın sûreti nerede; manası nerede! Eğer insanın sûretinin mânası giderse, cesedini evde bir an olsun bırakmazlar.”⁵⁰

Sırf şekle takılıp eşya ve olayları dıştan değerlendirmenin yanlış olacağı şu örneklerle daha da açığa çıkmaktadır: “Duvarın üzerinde birtakım dikenler vardır. Dışarıdan geçenler bahçeyi görmezler, sadece duvarın üstündeki (süs)leri görüp onu kötülerler. Şu hâlde bahçe buna niçin kızsın? Bu kötülemenin zararı, sadece bahçeye girmek için duvarla uyuşması gereken kimseyedir. Hâlbuki o kimse duvarı kötülemekle bahçeden uzak kalıyor ve kendisine kötülükte bulunmuş oluyor.”⁵¹

“Eğer o (kıymetler, mana ve incelikler) ette ve deride gizli olmasaydı Ebu Cehil ve Mustafa bir olurdu ve aralarında bir fark olmazdı. Görünüşte sağır ile işitenin kulağı birdir; farkı yoktur. Onunki de aynı şekildir bununki de. Yalnız o işiten şey, onda gizlidir ve göze görünmez”.⁵² “Bir köpeğe altından bir tasma taksan, ona bu tasma için av köpeği demezler. Sen ister altın, ister yünden tasma tak, yine sokak köpeği olmaktan kurtulamaz. Av köpeği ayrı ve belli bir cinstir. O cübbe ve sarık ile de insan âlim olmaz. Âlimlik insanın zatında bulunan bir hünerdir. Bu hüner ister yünden bir aba içinde olsun fark etmez.”⁵³

⁴⁹ *Bostan*, s. 310.

⁵⁰ Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Fîhi Mâ Fîh*, Çeviren: Meliha Ülker Anbarcıoğlu, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1990, s. 128.

⁵¹ *Fîh*, s. 200.

⁵² *Fîh*, s. 327.

⁵³ *Fîh*, s. 134.

Bir takım mecazî ifadelerin hangi mânâyâ geldiğini bilmeyip, onları zâhiri anlamlarıyla almayı da görünüşle gerçeği, sûretle mânâyı ayırt edememe olarak sayabiliriz.⁵⁴

Görünüşle gerçek, sûret - mânâ arasındaki farkı, derin düşünen, sezgisi güçlü, hikmet ve marifet ehli ayırabilir. Tabî bunları ayırmada, insan için büyük bir nimet olan “temyiz (ayırt etme) gücü” nü iyi işleyen eleştiri düşünce sahiplerinin ayrı bir yeri vardır.

Yanlış Düşme Nedenlerini Düşünme

Eleştirel bir düşünür olmak için, eleştirel düşünme becerilerini bilmek kadar eleştirel düşünmeyi engelleyen şeyleri bilmek ve tanımak da önemlidir. Eleştirel düşünmeyi engelleyen başlıca unsurlar şu şekilde ifade edilebilir: Seçici düşünme, hafıza yanıltmaları, bilgisizlik, algı sınırlamaları, peşin fikirlilik, stres ve aşırı yorgunluk gibi fiziksel ve duygusal sorunlardan doğan temel insani sınırlamalar, herhangi bir konuda ön yargılı olmamıza yol açan yerleşik dilsel kalıplar, dilde anlam karmaşasına yol açan kapalı ifadeler ve nihayet, ben-merkezci ve grup ya da toplum-merkezci düşünmedir.⁵⁵

Eleştirel düşüncede başarılı olmak için kişilerin, nerelerde yanlışlara düşüldüğünü bilmeleri önemlidir. Biz bu yerleri iki grupta sıraladık.⁵⁶ Ancak tebliğimizin kapsamını aşacağından bunların adlarını vermekle yetiniyoruz.

a- Sübjektif Nedenler

Bilgi eksikliği

Zann

Gaflet ve dikkatsizlik

Acelecilik

Önyargılar

Yanıltma isteği

Yanıltma, dikkatsizlik ve tecrübesizlik

Duyuların yanıltması ve vehim

⁵⁴ Emiroğlu, *Yanlış Düşünce ve Davranışlar Karşısında Mevlânâ*, s. 64.

⁵⁵ Gündoğdu, Hakan, “Eleştirel Düşünme ve Eleştirel Düşünme Öğretimine Dair Bazı Yanılgılar” s. 63.

⁵⁶ Bunların örnekleriyle işleniş için bkz. Emiroğlu, İbrahim, *Mantık Yanlışları*, Ankara 2017, ss. 23-33; *Yanlış Düşünce ve Davranışlar Karşısında Mevlânâ*, ss. 27-77.

İradesizlik, biyolojik ve psikolojik rahatsızlıklar
İletişimsizlik

İhtiraslar (nefse uyma, hiddet, şehvet, haset, kibir, bencillik, kafaya takma, yer değiştirme (savunma mekanizmaları))

b- Harici Nedenler

Bazı yanlış terbiye tarzı
Bâtıl sultalara ve nüfuzlara (otoriteye) bağlılık
Bazı yanlış örf, âdet ve düşünceleri sürdürme
Grupçuluk, taassup, körü körüne taklitçilik
Toplumda konuşulan dilin yapısı
Görünüşle gerçeği, sûretle mânâyı ayıramama
Eksik tetkik, yanlış teşhis ve tedavi
Gerçek nedene inememe
Taklit ve taassup
Dış çevre, tabî ve fizikî engeller

Eleştirel düşüncede başarılı olabilmek için yanlışlara düşme nedenlerini iyice düşündükten sonra kişinin **özeleştiride** bulunarak bu nedenlerle yüzleşmesi gerekir.

Pythagoras der ki: “Şu üçünü birleştir: Nerede yanıldım? Ne yaptım? Hangisinde kusurum oldu? Hatalarını kendi yüzüne vur ve kendini sorguya çek! Yanlışlardan sakın; korkuyla değil, ödev duygusuyla.”⁵⁷

Muhatapları Eleştiride Bulunma Gerekçeleri

Eleştirel düşüncesi gelişmiş olanların, fikirleri, olayları ya da kişileri ağırlıklı aşağıda sıralayacağımız gerekçelerden dolayı sorguladıklarını düşünmekteyiz. Bu gerekçeleri de yanlışla düşme nedenlerinde olduğu gibi kısaca sıralayıp geçeceğiz.

İyi düşünmemeleri, akıllarını iyi kullanmamaları

İyi düşünmeyenler, akıllarını kullanmayanlar eleştirilmeyi en çok hak edenlerdir. Mevlânâ'nın şu beyitlerinde bunun güzel birer örneklerini görmekteyiz.

“Akıl bağlanmıştı da hevâ ve heves, dilediğini işliyor; halbuki akıl işlemeliydi dilediğini.”

⁵⁷ *Bilgelik Hikâyeleri*, s. 317, 320.

“Akıllar, ayrana düşmüş sineklere dönmüş; halbuki akılların, akılları başlarında olmalıydı.”⁵⁸

“Akıl-fikir, parçaların bir araya toplanmasını, tüm haline gelmesini ister; benimse parçalarım dağılmış-gitmiş.”⁵⁹

Aklını iyi kullanmayan, yanlış düşmekten korunamadığı gibi, eleştiriler karşısında da pasif ve savunmasız kalacaktır.

Sağlam ayırım yapamamaları

Yine Mevlâna, bu ayırımı yapamayanları şu şekilde eleştirmektedir:

“Sağlam ve iyi ayırım gücün yoksa yanılırsın, aldatılırsın. “Terazın yoksa herkes yolunu vurur; birisi kalp parayı yaldızlar, sen altın sanırsın.”⁶⁰

“Yaş fidanı bahçede, kuru ağacı balta altında, eşeği eşek yanında” aramak gerek. Yel ve toprak, balığın gıdası değildir. Uzaktan gördüğün hayvanın köpek yahut ceylan olduğunu bilemezsin; fakat kemiğe doğru giderse ceylan değildir.”⁶¹

İncinin alâmetlerini söyledim ama ne yapayım? Köstebek, bakıp seçmeyi bilmiyor ki!⁶²

Tablalar kırıldı, canlar döküldü de iyiyi, kötüyü birbirine karıştırdılar.⁶³

Bilgisizlikleri

Zanna uymaları

Önyargılı olmaları

İnsanı eleştirel düşünceye karşı kilitleyen büyük bir tehlike olduğundan dolayı önyargılı olanlar eleştirilerek frenlenmelidir.

“Gözünün önüne gök renkli bir cam koymuşsun, o sebepten âlem sana gök görünüyor.

⁵⁸ *Divân*, C.V, s. 182, B. 2067-2068.

⁵⁹ *Divân*, C.V, s. 449, B. 6132.

⁶⁰ *Divân*, C. V, s. 408, B. 5419.

⁶¹ *Mecâlis*, s. 99.

⁶² *Divân*, C. VII, s. 372, B. 4822.

⁶³ *Mesnevî*, C.II, s. 22, B. 283.

Kör değilsen bu körlüğü kendinden bil. Kendine kötü de, başkasına deme!”⁶⁴

Bir şeye sımsıkı yapışmak, bir şeyde **taassup** göstermek de eleştiride bulunmayı gerektirecektir.

İnsan tarafgirlikten, hiddet ve şehvetten şaşı olur, haliyle yanlış görür!⁶⁵ Kasıtlı tutum ve tarafgirlik kişisel hayatta olduğu kadar, sosyal, siyasi ve bilimsel alanlarda da birçok zarara yol açar hatta onu zulme dönüştürür.

Egolarına düşkün olmaları

Aklı devreden çıkartıp egolarını kabartarak, nefislerinin âdi isteklerine boyun eğenler, benmerkezci düşünenler “empati yapmaktan kaçındıklarından ve âdil düşünmeye kolay kolay geçit vermediklerinden dolayı”⁶⁶ yine eleştirilmeye maruz kalacaktır. En olanlar hevâ ve heves hırslarla doludur ve ilerisini görmeyip sadece ânı gözetler, aklın gözleri ise işin sonunu gözetir.

Akıl bağlanmıştı da hevâ ve heves, dileğini işliyor; halbuki akıl işlemeliydi dilediğini.⁶⁷

Kibir de insanı hakikati kabul etmeye karşı frenler.

Kavram kargaşası yaşamaları ve tanım hataları yapmaları

Tanıma başvurmamak kişileri bilgisizliğe ve keyfiliğe itecek; bunlar da kavram kargaşasına yol açacaktır. Bu kargaşanın hâkim olduğu yerde konuşmanın, yazmanın, tartışmanın fazla bir değeri ve yararı olmayacaktır. Aynı kavramları kullanmalarına rağmen farklı şeyleri kastedenler, kavramlar üzerinde uzlaşamayınca, kavramları çarpıtacak ve kavram kargaşasına düşecek haliyle eleştiriye duçar olacaklardır.⁶⁸ Bu durum Kur’ân’da da eleştirilir:

⁶⁴ *Mesnevî*, C. I, s. 106-107, B. 1329-1330.

⁶⁵ *Mesnevî*, C. I, s. 26, B. 331.

⁶⁶ Nosich, *Eleştirel Düşünme Rehberi*, s. 24.

⁶⁷ *Divân*, C. V, s. 182, B. 2067.

⁶⁸ Emiroğlu, İbrahim; Altunya, Hülya, *Örnekleriyle Mantık Sözlüğü*, Litera Yay., İstanbul 2018, s. 178 (Kavram Kargaşası). *Soyut kavramların hayatımıza nüfuzunu ve tesirini göz önünde bulundurduğumuzda, günümüzde oldukça ihtiyaç duyduğumuz eleştirel düşünce yetkinliğinin kazandırılması açısından, soyut kavramların mahiyeti, özellikleri, işlevleri konusunda daha nitelikli bir eğitiminin verilmesi gerektiği kanaatindeyiz.*

“Onlar kelimelerin yerlerini değiştirirler / tahrif ederler/anlamını kaydırırlar!”⁶⁹

“Hakk’ı batıla karıştırıp da, bile bile hakkı gizlemeyin”⁷⁰

“Derken içlerinden zulmedenler, sözü değiştirdiler, kendilerine söylenenden başka bir şekle soktular...”⁷¹

Apaçık şeylere karşı çıkmaları

Vasat seviyede olan bir insan bile apaçık şeyleri hiç zorlanmadan kabul eder, onları teslim eder. Apaçık şeylere karşı çıkmak, temelinde inadin, gururun, önyargının, büyüklenmenin, Mevlânâ’nın ifadesiyle körlüğün, yattığı kötü bir davranıştır. Bundan dolayı Mevlânâ, apaçık şeylere karşı çıkanları, gerçeğe karşı gözlerini kapatanları “gün ışığına karşı pencerelerini kapatıp kendilerini karanlıkta bırakan nasipsizler”⁷² olarak görüp onları şiddetle eleştirir.

“Gündüzün “Gündüz nerede?” demek, kendi kendini rezil etmektir, a gündüz arayan!”⁷³

Ters esen yele karşı uçabilir mi sivrisinek? Geceleyn hırsızlık eden, ay ışığından kaçabilir mi?”⁷⁴

“Yarasa her ne kadar güneşi inkâr etse de o, ısı ve ışığını yaymaya devam etmektedir; balık suyu reddetse de su akmaya devam etmektedir”.⁷⁵

Sebeup-sonuç ilişkisini tam doğru, sağlam kurmamaları

Mantıkla, fikirler arasında düzen ve uygunluk aranır. Sebeup-sonuç ilişkisini iyi kuramama, olayların gerçek nedenini görmeme, yanlış neden ve çeşitli konudışılık yanıışlarına yol açacağından eleştiriye konu olurlar.

⁶⁹ Mâide, 5/13.

⁷⁰ Bakara, 2/42.

⁷¹ Â’râf, 7/162.

⁷² *Mecâlis*, s. 18.

⁷³ *Mesnevî*, C. III, s. 221, B. 2720-2724.

⁷⁴ *Dîvân*, C. VII, s. 310, B. 3966.

⁷⁵ *Mektuplar*, s. 105, Mektup: LXIX; *Dîvân*, C. V, s. 297, B. 3536.

“*Duvar*, çiviye, ne diye beni deliyor, incitiyorsun? dedi. Çivi de, beni çakanı gör dedi ona.”⁷⁶

“...Davul çalan olmadıkça davul, nasıl ses verebilir?

...At hareket etmedikçe üstündeki çul oynamaz.”⁷⁷

“İyi tohum eken, kötü ekin biçmez ki!”⁷⁸

Yanlış nedene sarılmaları

Gerçek nedeni görememe, yanlış nedene sarılma insanın yanlış hükme varmasına, yanlış bilgi edinmesine ve yanlış davranışta bulunmasına yol açacağından eleştirilir.

Gerçek nedeni görmek istemeyenleri Mevlânâ, “Kâfir gözün, körlüğünden görmüyor” diyerek kınar ve devamla, böylelerini “akılsız”, “aklı kıt”, “kınanmaya, eleştirilmeye değer adam” olarak niteler.⁷⁹ Şu örneklerde de yanlış nedene sarılanların eleştirildiğini görmekteyiz.

“Sarhoş bir herif, körün birine bir yumruk indirir. Kör sanır ki kendisini deve tepti.

Çünkü o sırada deve sesini duymuştur. Körün aynası kulaktır, göz değil.”⁸⁰

“Cancağızım, dedi, zannetme ki bu eşek senin tarlandan kem gözü defedecektir. O kendisi dahi acz içinde yaralı bereli ölmüş, ölünceye kadar başından kıcından değneği defedememiştir.”⁸¹

“Bir körün ayağı, testiye takıldı da dedi ki: Döşemeyi döşeyende hiç görüp gözetme yok.

Yolu düzüp koşan da a kör dedi, testi yolda değil, fakat sen, yol neresidir, anlamıyorsun.”⁸²

⁷⁶ Mevlânâ, *Mektuplar*, s. 103, Mektup: LXVIII.

⁷⁷ *Dîvân*, C. III, s. 238, B. 2220, 2223.

⁷⁸ *Dîvân*, C. III, s. 117, B. 967.

⁷⁹ *Mesnevî*, C. VI, s. 32, B. 363,366-367, 369.

⁸⁰ *Mesnevî*, C. VI, s. 176, B. 2213-2216.

⁸¹ *Bostan*, s. 223.

⁸² *Dîvân*, C. V, s. 117-118, B. 1334, 1337.

Gerekçeler uydurmaları

Nasrettin Hoca'nın iki keçisi vardır. Bunlardan biri kaçır. Hoca hayvanı yakalamak için çokça uğraştıktan sonra aciz düşerek, döner bağlı olan keçiyi dövmeye başlar. İnsanlar niçin böyle yapıyorsun dediklerinde, şöyle cevap verir:

“Siz bilmiyorsunuz, bu bağlı olmasaydı, diğerinden daha hızlı koşardı” der.

Eleştirel düşünce açısından değerlendirecek olursak fıkra *varsayım* dayalı olarak karar veriliyor ve davranılıyor. Bu, mantıkta “*Hakikate zıt varsayımlar yanlısı*”na açık bir düşüncedir. Rasyonel olarak değerlendirecek olursak, kişinin kendini bilmek gibi irfanı olmaz. Aczini bilmek, acze düştüğünü kabul etmek, akıllı insan için saadete açılan bir kapıdır. Bu yanlısı, kapalı rejimlerde ve demokrasisi gelişmemiş yönetimlerde de görürüz. Bu durum, daha ziyade “niyet okuma” ve “vurun abalıya!” şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Uygun ilişkiler kuramamaları

Fikirler veya nesneler arasında doğru, makul ve mantıklı ilişkiler kurmama eleştiriye konu olacaktır. Bir tür konudışılık yanlısı yapıldığı, “ne alâkası var ya hu!” diye şaşkınlığın dile getirilerek eleştirilebilecek olan bu tutuma yönelik olarak Mevlânâ,

“Hiç sarımsakla badem helvası yenir mi?”⁸³

“Sen hiçbir bağda bir ağacın, tutup da bir ağacı kucakladığını gördün mü?”⁸⁴

diye sorarken birbiriyle uygunluk arz etmeyen şeyleri te’lif etmenin yanlış olacağına işaret etmektedir. “*Kurttan* bekçilik istemek doğru bir şey değildir. Bir şeyi bulunmadığı yerde aramak, aramamak demektir.”⁸⁵

Sağlam ayırım yapamamaları

İnsanın ayırma (*temyiz*) gücü ona verilmiş büyük bir nimettir. Bu nimeti iyi kullanmayan veya kullanamayanlar eleştirilmeyi hak edecektir.

⁸³ *Mesnevî*, C. II, 88, B. 1148.

⁸⁴ *Dîvân*, C. VI, s. 326, B. 3341.

⁸⁵ *Mesnevî*, C.IV, s. 160, B. 1974.

“*Terazin yoksa herkes yolunu vurur; birisi kalp parayı yaldızlar, sen altın sanırsın.*”⁸⁶

“Karanlıktan nuru ayırt edemeyenlerin nazarında şeytanın sûretiyle hurinin yüzü birbirinden farksızdır.”⁸⁷

“Sana söylemek için ağız, düşünmek için akıl vermişler; başına göz, kulak koymuşlar. Bunların hepsi inişi yokuşu birbirinden ayırt etmen, iyiyi kötüyü karıştırmaman içindir”⁸⁸

Mantıkta, sağlam ayırmalarda bulunmak kadar, ayrılan şeyleri yerli yerine koyarak, **uygun tasnifler yapma** da önemlidir. Çok yaygın bir şekilde söylendiği gibi, elma ile armut toplamaya çalışanlar tabi ki eleştirilmenin de ötesinde reddedilecektir.

“Cins cinse gider; padişahı padişah yanında, eşeği ise eşek yanında”⁸⁹ görürüz.

Konudışına çıkmaları

Konuyla tam bir mantıki ilginin veya bağın kurulamadığı ve konuylar alakalı olanın kavranılamadığı, çarpıtıldığı veya gizli tutulduğu bu yanlış çeşitli tipleriyle⁹⁰ birlikte işleyenlerin çok olduğunu ve eleştiriyi de çok hak ettiklerini düşünmekteyiz. Mevlânâ, asıl konuya bağlı kalmayanları, konunun hakkını vermeyenleri, hadlerini bilmeyenleri “Bu ne uygunsuzluk, be ne ilgisizlik!” dercesine şöyle kınamaktadır: “Ne güzel söylemişler o hikâyeyi: “İki şeye güleceğim geliyor: Biri, zencinin parmaklarının ucunu siyaha boyaması, diğeri de bir körün dışarıyı seyretmek için pencereden başını dışarıya çıkarmasıdır.”⁹¹

Hüma nerede, sinek nerede? Toprak nerede, Tanrı nerede? Gökteki güneşle zerrenin ne münasebeti var?

Bu münasebet, bu alâka, hiç akıllı adamın kabul edeceği şey mi?⁹²

⁸⁶ *Dîvân*, C. V, s. 408, B. 5419.

⁸⁷ *Bostan*, 2534.

⁸⁸ *Bostan*, 256.

⁸⁹ *Dîvân*, C.IV, s. 347, B. 3360.

⁹⁰ Bkz. Emiroğlu, *Mantık Yanlıları*, s. 179-200.

⁹¹ *Fîh*, s. 139.

⁹² *Mesnevî*, C. III, s. 222, B. 2734-2737.

Konuyu saptırmaları

Meseleyi ekseninden çıkaran, hedefini saptıran ve onu ilgili olmayan yöne çekenler de eleştiriden paylarını alacaktır.

“Dinen kadın dövme doğru mudur değil midir diye tartışılıyor, siz ne dersiniz?”

“Ben konunun uzmanı değilim,” demiş!

Kadınlara *dayak atmanın bir uzmanlık işi olduğunu* ilk kez işitiyorum!”⁹³

Bir tartışmada veya delilde, karşı tarafın durumunun veya iddiasını abartarak, konuyu taşarak, geniş kapsamlı alıp değerlendirenler de eleştiri malzemesi olurlar.

Eksik tetkikte bulunmaları

Eleştirel düşünce bir fikri veya bir olayı inceliğine, ayrıntılarıyla, püf noktalarına dikkat ederek incelemeyi gerektirir. İşin aslına inmeyen, onu bütünlüğüne tahlil etmeyen, olay ve fikirlere üstün körü bakanlar doğal olarak eleştirilecektir. Mesnevî’de geçen ve yaygın olarak bilinen “körler ile fil” hikâyesinde⁹⁴ eksik tetkikin veya bir gerçeğe, bir nesneye, bütünlüğüne bakmamanın güzel bir eleştirel bakışını görmekteyiz.

“Her şeyin yüzünü güzel ve parlak ay gibi gör... Fakat evvelini gördükten sonra sonunu da seyret!

Seyret de, kör İblis’e dönme... O, noksan olduğundan noksan görür, bir yanı görür de bir yanı görmez!

Âdem’in toprağını gördü de dinini görmedi... Bu âlemi gördü de, o âlemi gören mâneviyatını görmedi.”⁹⁵

“Meselâ bir adam denize gelip, tuzlu sular ve balıklar, timsahlardan başka bir şey görmezse: “Bu inci nerededir, yoksa bizzat yok mudur?” der. Halbuki sadece denizi görmekle nasıl inci hasıl olur. Eğer yüz binlerce defa deniz suyunu tas tas ölçse inciyi bulamaz. İnciyi bulmak ve ona varmak için maharetli bir dalgıç olmalıdır.”⁹⁶

⁹³ Alkan, Türker, 6.8.2000, *Radikal*.

⁹⁴ *Mesnevî*, C. III, s. 101-102, B. 1259-1267.

⁹⁵ *Mesnevî*, C. IV, s. 132, B. 1615-1617.

⁹⁶ *Fîh*, s. 284.

İyi bakmama, iyice tartmama

Eleştirel bakış, yukarıda da belirttiğimiz gibi iyi bakmayı, iyi tartmayı ve iyi incelemeyi ve önyargıları atarak iyi değerlendirmeyi gerektirir. Böyle yapmayanların bir örneği Kur’ân’da şöyle eleştirilir.

(Müşrik yandaşları Velid bin Muğîre’ye gelip Muhammed’e ve Kur’ân’a karşı nasıl bir tavır takınılması gerektiğini sorunca) “O sığ ve önyargılı düşündü. Ne biçim karar verdi. Hay kahrolası nasıl da ölçtü biçti? Sonra baktı, ardından suratını asıp kaşlarını çattı.

Derken, şişindi ve imana gelmeyi kibrine yedirmeyip çekti gitti!”⁹⁷

Şu buz erimiyorsa güneşten kaçıyor da ondandır...”⁹⁸

Uzaktasın da, yalnız birer kara çadırdır görüyorsun; bir adım ilerle de orduyu gör!”⁹⁹

Biçime takılıp (şekilde) kalmaları

Eleştirel düşünce, bir fikre, bir olaya, bir nesneye tüm boyutlarıyla inceliğine bakmayı gerektirir. Bu sayılanlara sadece görünür, zahir, dışsal yönleriyle bakanlar eksik veya yanlış baktıklarından eleştirilecektir. Eleştirel düşüncede önem arz ettiği için konuyla ilgili çok örnek vermek istiyoruz.

“Ey özden habersiz gafil! Sen hâlâ kabukla öğünüyorsun!”¹⁰⁰

“İblis’in gözü, eşsiz, örneksiz Âdem’i topraktan başka bir şey görmedi.”¹⁰¹

Hız. Mevlânâ, “Eğer her görünen şey, görüldüğü gibi olmuş olsaydı, o kadar keskin ve aydınlık bir görüşe sahip olan Peygamber “Bana eşyayı olduğu gibi göster” diye feryat etmezdi.” der.¹⁰² O, sözlerini şöyle sürdürür.

⁹⁷ Müddessir, 74/18-23.

⁹⁸ *Dîvân*, C. VI, s. 354, B. 4564-4566. Mevlânâ’nın, ay, güneş, yıldız gibi sözcükleri genelde mecazi anlamda kullandığı unutulmamalıdır. O, bu terimlerle daha ziyade veli dostu kasteder.

⁹⁹ *Mesnevî*, C. III, s. 349, B. 4260, 4263-264.

¹⁰⁰ Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Rubâiler*; Çev. Nuri Gençosman, M. E. B. Yay., İstanbul, 1974, *Rubâiler*, C. I, s. 35, R. 164.

¹⁰¹ *Mesnevî*, C.III, s. 224, B. 2759; *Dîvân*, C. VII, s. 397, B. 5174.

¹⁰² *Fîh*, s. 10-11.

“Eğer insan, sûretle insan olsaydı Ahmed’le Ebucehil müsavî (eşit) olurdu.¹⁰³ Sen ister altın, ister yünden tasma tak, yine sokak köpeği olmaktan kurtulamaz. Av köpeği ayrı ve belli bir cinstir. O cübbe ve sarık ile de insan âlim olmaz. Âlimlik insanın zatında bulunan bir hünerdir. Bu hüner ister yünden bir abâ içinde olsun fark etmez.”¹⁰⁴

“Manaya yönelmek, insana başlangıçta o kadar hoş gelmese de, gittikçe daha çok tatlılaşır. Bu, sûretin aksinedir. Sûret önce hoş, lâtif görünür; fakat onunla ne kadar çok beraber bulunursan ondan o kadar soğursun. Kur’ân’ın sûreti nerede, manası nerede! İnsana da bak. Nerede onun sûreti ve nerede manası! Eğer insanın sûretinin manası giderse, cesedini evde bir lâhza olduğu gibi bırakmazlar.”¹⁰⁵

“Duvarın üzerinde birtakım dikenler vardır. Dışarıdan geçenler bahçeyi görmezler, sadece duvarın üzerindeki süsü görüp, onu kötülerler. Şu hâlde bahçe buna niçin kızsın? Bu kötülenin zararı, yalnızca bahçeye girmek için duvarla uyuşması gereken kimseyedir. Halbuki o kimse de duvarı kötölemekle bahçeden uzak kalıyor...”¹⁰⁶

“Eğer bütün çiğ taneleri inci olsaydı, çarşı katırboncuğu gibi inci dolardı.”¹⁰⁷

“Kafası büyük olmakla insan bir şeye ulaşamaz. Kabak da kocaman kafalıdır, ama içi boştur.”¹⁰⁸

“İçsiz tohum, fidan olur mu? Cansız sûret de hayalden başka bir şey değil.”¹⁰⁹

Popüler olana başvurmaları

Özellikle sosyal medyada görünür olma, “halkın veya toplumun onayını alma veya beğenisini kazanma gayesiyle, düşünsel derinliği ve inceliği olmayan fikirleri paylaşılanlar veya yalan yanlış haberleri yayanlar tabi ki eleştirel düşünce tarafından yadırganacaktır

¹⁰³ *Mesnevî*, C.I, s. 82, B.1019.

¹⁰⁴ *Fîh*, s. 134.

¹⁰⁵ *Fîh*, s. 132.

¹⁰⁶ *Fîh*, s. 200.

¹⁰⁷ Sa’dî, *Bostan*, s. 149.

¹⁰⁸ Sa’dî, *Bostan*, s. 183.

¹⁰⁹ *Mesnevî*, C.II, s. 261, B. 3397.

Bu yazıya neden kaynak göstermedin?

Kim gösteriyor ki?

Niçin kopyaya teşebbüs ettin?

Ne olmuş kopya çektiysem yani? Kopya çekmeyen var mı?

“ Şu haber doğru olmalı, çünkü herkes onu konuşuyor!”

Basmakalıp sözlere, klişeleşmiş düşünceye sahip olmaları

Atasözleri, vecizeler vb. nakledilen sözler hemen hemen her gün kullanılmalarına rağmen, bazıları rizikolu da olabilirler. Bunların tehlikeleri, içlerinde önyargıların da bulunduğu aşırı basitleştirilmiş genellemeler olmalarıdır. Bundan dolayı, toplumda yer etmiş bazı atasözlerini, örneklerde görüldüğü gibi, karşıtı olabilecek sözleri de akla getirerek, anlamına ve bağlamına dikkat etmeden kullananlar eleştiriye konu olacaklardır.

Damlaya damlaya göl olur /Taşıma suyla değirmen dönmez

İyi insan lafın üstüne gelir /İti an çomağı hazırla

Söz gümüştür. sükut altındır /Sükut ikrardan gelir

Harama uçkur çözülmaz/Güzele bakmak sevaptır

Harama el uzatılmaz/Üzümlü ye bağını sorma

Eğri otur doğru söyle/Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar

Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır /Lafla peynir gemisi yürümez

İyilik yap denize at/Merhametten maraz doğar

Zorla güzellik olmaz/Zora dağlar dayanmaz

İnsan kıymetini insan bilir/İnsanoğlu çiğ süt emmiş

İki gönül bir olunca samanlık seyrân olur /İki çıplak bir hamama yakışır

Yüzü güzel olanın huyu da güzel olur/Yüzü güzel olanı değil huyu güzel olanı sev!¹¹⁰

İlintiye takılmaları

İlinti, öze ait olmayan, daimî veya çok defa olmayan geçici şeyleri özsel, kalıcı, ayrılmaz ve sürekli olanmış gibi alıp hükme varan ve değerlendiren genel yargılama düşkünü kişiler eleştirel düşüncenin yadırgayacağı dahası reddedeceği tiplerdir. Bundan dolayı hiçbir teorik, hiçbir pratik ve peotik ilim ilinti ile uğraşmaz. Şu örnekte, tanıtılmak istenen kişi zâtî ve temelli

¹¹⁰ Emiroğlu, *Mantık Yanlışları*, s. 2004-2005.

özellikleriyle değil de ilintisel ve geçici olan vasıflarıyla yapıldığından, söz konusu yanlış yapılmıştır. “Bir hikâye anlatmışlardı: Bir adam: “Ben falan kimseyi iyi tanırım, onun bütün sıfatlarını size sayarım!” dedi. Ona: “Buyur anlat!” dediler. Adam. “O benim çobanımdı ve iki kara öküzü vardı!” dedi... Görmek ve bilmek böyle olmaz ki!”¹¹¹

Mevlânâ bir pire için yepyeni kilimi yakmanın, sineğin verdiği baş ağrısı yüzünden günü zayi etmenin, Allah’ın ihsanı olan altının put şeklinde kalıba dökülüyor diye onun cevherini değersiz saymanın yanlışlığını vurguluyor¹¹² ki bunlar, araz yanlışına işarettir. Zira altının put şeklinde bir kalıba dökülmesi altın için ârizî bir sûrettir. Geçici olarak bulunan bir hal ve nitelik (put) i, özsel (altın cevheri) bir şeymiş gibi almak yanlıştır. “Terazide arpa, altınla arkadaş oldu diye arpanın da altın gibi kıymetlenmesi gerekmez.”¹¹³ Değersiz ve önemsiz şey (pire, sinek) ler önemli ve asıl olanın makamına geçirilmemelidir.

Eleştirel Düşünce İcrasında Görülen Tutum Yanlışları

Yukarıda “yanlışlar karşısında sergileyeceğimiz eleştirel tavır ve taktikler”de işlediğimiz ileri gitmek, haddi aşmak, eleştirmekten korkmak, kızmak, kinlenmek, görünüşe aldanmak, şekilde kalmak aslında eleştireceğimiz taraf değil de eleştiride bulunan için düşünülecek olursa aslında birer tutum yanlışları olarak da görülebilir. Eleştirel düşünceyi icra ederken kişiler, eleştirileri muhataplarına yöneltirken bizzat kendileri de gerekçeler uydurma, uygun ilişkiler kurmama, egolarına düşkün olma, iyi bakmama, sadece biçime odaklanma, popüler olana başvurma ve ilintiye takılma gibi tutum yanlışlarına da düşebilmektedirler. Bunların yanı sıra eleştirel düşüncede kişilerin

olduğu gibi görünmemeleri
sözlerinin ardında durmamaları,
meselenin özüne nüfuz edemeyip şekilde veya kabukta kalmaları,
ortama ve şahıslara göre davranmaları veya
halkın alkışını alma, beğenisini kazanmaya odaklanmaları
hissi davranıp kızmaları veya agresif olmaları
özeleştiride bulunmaktan kaçmaları

¹¹¹ *Fîh*, s. 59.

¹¹² *Mesnevî*, C. I, s. 232, B. 2890-2893.

¹¹³ *Mesnevî*, C. I, s. 243, B. 3020.

onların etki gücünü kırarak, kendilerine güveni azaltacak birer tutum yanlışı olacaktır.

Eleştirel Düşüncede Sıkça Yapılan Yanlışlar

Yanlışlar karşısında sergileyeceğimiz eleştirel tavır ve taktiklerde kaydettiğimiz bazı hususların tersini işlemek örneğin eleştiride ihtiyatlı ve ölçülü olmamak, bilmediğimiz konularda eleştiride bulunmak, soru sormasını bilmeme, çelişkileri fark etmeme işlenen yanlışlardandır.

Yine eleştirel düşünceyi icra ederken kişiler, yukarıda gördüğümüz eleştirileri muhataplarına yöneltirken bizzat kendileri de gerekçeler uydurma, uygun ilişkiler kurmama, yanlış neden, konudışılık, konuyu saptırma, eksik tetkik, popüler olana başvurma ve ilintiye takılma gibi yanlışlara düşebilmektedirler. Bunlara ilave olarak, eleştirel düşüncede şu yanlışların da yapıldığını görmekteyiz:

- Yanlış yorumlama
- Gelişigüzel genellemede bulunma
- Fazla basitleştirme veya hafife alma
- Yanlış analogi
- Karmaşık sorularla şaşırtma isteği
- Mizahı kötüye kullanma

Sonuç

Yanlışlar karşısında alacağımız eleştirel tavır ve taktiklerde sıraladığımız başta yanlış önlemeye çaba gösterme, yanlışlara karşı uyarıcı olma ve farkındalık oluşturma, seviyeyi gözetme, soru yönetme, delil isteme, çelişkiye dikkat çekme gibi hususların eleştirel düşüncede bize yanlışları akılda tutmanın önemini gösterir niteliktedir. Burada işlenenler, sadece yanlışların bilgisinin değil sıralanan bu taktikler ışığında mantık birikiminin de eleştirel düşünce pratiği yapmada önemli rol oynadığını göstermektedir. Yanlışlar karşısında takınacağımız eleştirel tavır taktiklerden bazılarının tersini işlemek örneğin eleştiride ileri gitmek, haddi aşmak, ihtiyatlı ve ölçülü olmamak, bilmediğimiz konularda eleştiride bulunmak, soru sormasını bilmemek, çelişkileri fark etmemek aynı zamanda eleştirel düşünce icrasında işlenen yanlışlar içinde de mütalaa edilebilir.

Yanlışlara düşmenin sübjektif ve harici nedenlerini başlıklarıyla dahi olsa hatırlamanın eleştirel düşüncede başarılı olmada hayati bir fonksiyonu olduğu yadsınamaz.

İnsanlar veya muhataplar, eleştirel düşüncelerini icra ederken, iyi düşünmemeleri, bilmeden eleştiriye girişmeleri, kavram kargaşasına düşmeleri, konu dışına çıkmaları, popüler olana başvurmaları, ilintisel olana takılmaları gibi gerekçeler veya nedenlerden dolayı eleştirilmeye maruz kalmaktadırlar. Haliyle eleştirel düşünce başarılı bir şekilde icra edilemeyince de “eleştirenin de eleştirileceği” unutulmamalıdır.

Mantık yanlışlarına düşmenin sübjektif ve harici nedenleri bilinip, biçim, içerik ve diğer yanlış çeşitlerini tanıyıp eleştirel düşüncede bunları kullananları uyarma, tashih etme veya bu yanlışları kullanmama konusunda bilinç veya farkındalık uyandırma, özellikle bilgi kirliliğinin ve tartışmalarda özensizliğin ve hissi davranışların zirve yaptığı günümüzde önem arz etmektedir. Bu hususlara dikkat edildiğinde veya yanlışları işlememe yahut muhatapların yaptıkları yanlışları fark etmede bir bilinç uyandığında eleştirel düşünceyle hedeflenen (dile hâkim olma, problemleri tanıma ve ifadeleri çözümleme, çözüm noktasında uygun araçlar bulma, yargıların ayırdına varma, önermeler arasında mantıklı ilişki kurma, kanıtları değerlendirme, sağlam sonuçlara ulaşma becerileri gibi) amaçlar büyük çapta gerçekleştirilmiş, haliyle doğru, anlaşılır, net ve etkili eleştirel düşüncenin ortaya çıkmasına katkı sağlanmış olacaktır.

Eleştirel düşünce icra edilirken çoğu dikkat edememe, acelecilik, önyargılı olma, iyi düşünememe, eksik tetkik, popüler olana başvurma, ilintiye takılma, dili iyi kullanmama ve benzeri yanlış düşme nedenlerini sıralamamızın asıl amacı, bunları bilip, bunlara karşı tedbirli olmak ve böylece sağlam düşünen; kişilere, fikirlere ve olaylara eleştirel yaklaşan fertlerin sayısını çoğaltmaktır. Bu vasıftaki kişilerin çoğaldığı toplumda ilerleme, huzur, refah ve mutluluğun daha kolay ve seri biçimde yakalanacağını düşünmekteyiz.

Şunu da belirtmek gerekir ki ne eleştirel düşünme becerilerini bilmek ne de eleştirel düşünmeyi engelleyen hususların ve bu konuda yapılan yanlışların farkında olmak tek başına eleştirel bir düşünür olmak için yeterli değildir. Eleştirel bir düşünürün olmazsa olmaz zorunlu özelliği eleştirel bir düşünür olma istekliliği, eğilimi ve tutumudur.

Kaynakça

1. Emiroğlu, İbrahim (2011), *Yanlış Düşünce ve Davranışlar Karşısında Mevlânâ*, İstanbul: İnsan Yayınları (4. Baskı).
2. Emiroğlu, İbrahim (2017), *Mantık Yanlışları*, Ankara: Elis Yayınları (3. Baskı).
3. Emiroğlu, İbrahim; Altunya (2018), Hülya, *Örnekleriyle Mantık Sözlüğü*, İstanbul: Litera Yayınları.
4. Gündoğdu, Hakan (2009), “Eleştirel Düşünme ve Eleştirel Düşünme Öğretimine Dair Bazı Yanılgılar”, *CBÜ Sosyal Bilimler*, Cilt : 7, Sayı :1.
5. Kılıç, Cevdet (Hazırlayan) (2008), *Felsefe Diyarından Hikmet Yurduna Bilgelik Hikâyeleri*, İstanbul: İnsan Yayınları.
6. Nosich Gearld M. (2016), *Eleştirel Düşünme Rehberi*, Çev. Birsal Aybek, Ankara: 3.Baskı, ss. 1-5.
7. Mevlânâ Celâleddin Rûmî (1992), *Dîvân-ı Kebîr*, Çeviren ve Hazırlayan: Abdalbâki Gölpınarlı, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, C. I-VII.
8. Mevlânâ Celâleddin Rûmî (1990), *Fîhi Mâ Fîh*, Çeviren: Meliha Ülker Anbarcıoğlu, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
9. Mevlânâ Celâleddin Rûmî (1991), *Mesnevî*, Çev. Vele İzbudak, İstanbul: M.E.B. Yayınları, C. I-VI.
10. Mevlânâ Celâleddin Rûmî (1963), *Mektuplar*, Çeviren ve Hazırlayan: Abdalbâki Gölpınarlı, İstanbul: İnkılap ve Aka Ktp.
11. Muhittin ÇALIŞKAN (2019), “Eleştirel Düşünmenin Öğretimi”, *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SB Dergisi*, Nevşehir: Cilt: 9 Sayı: 1, s.117-118.
12. Sa’di Şirazî (2001), *Bostan*, Çev. Hikmet İlaydın, İstanbul: M.E.B Yayınları.
13. Tokur Behlül (2011), “Kur’an’da Soru Kalıpları ve Metaforlar”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum: Sayı: 36.